

Új irány a kora középkori etnogenezis-kutatásban?

Gillett, Andrew (szerk.): On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. (Studies in the Early Middle Ages 4.) Turnhout, 2002.

„Amikor felkértek, hogy javasoljak egy témát – mely körül jelenleg is vita zajlik a kora középkor kutatásában – a *Studies in the Early Middle Ages* című új sorozat kötete számára, hasznos alkalomnak tűnt, hogy összegyűjtsük az 'etnogenezis' elméletet kritizáló nézeteket.” E mondattal kezdi Andrew Gillett a recenzált tanulmánykötet beköszöntőjét (xi.), s ezzel egyet is érthetünk. Mindamellettről rendkívül jellemzőnek is tartom: a kora középkorral foglalkozó ausztráliai kutató, mikor egy konferenciát szervez, első ötletei között az etnogenezis-kutatás merül fel témaként. Nem érdemes tagadni: mi, kelet-közép-európaiak nem kis irigységgel tekintünk arra a lehetőségre, ami a nyugati kollégák számára megadatott. Hisz számunkra csak a vágyálmok birodalmába tartozik, hogy nem egy régóta tervezgetett témában sikerül hosszú pénzgyűjtés után konferenciát szerveznünk. Ennek az Európa nyugati felében és Észak-Amerikában tapasztalható viszonylagos pénzbőségnek, s az ebből táplálkozó „jet society”-nek¹ azonban nem csak pozitív hatásai vannak; hisz minden, a témával valaha szorosabb vagy távolabbi kapcsolatba kerülő kutató hozzászól, elmondja releváns vagy kevésbé releváns véleményét. Sokszor érzi a gyanútlan olvasó azt is, hogy a hatodik vagy hetedik kötet átolvasása után már csak variációkat olvas ugyanarra a témára. Ebből a szempontból az ismertetendő kötet is vegyes érzelmeket kelt, bár kiemelkedik a kérdés szakirodalmából.

S hogy mi az eredete e kitüntetett érdeklődésnek, mellyel a kora középkor kutatói(nak egy része) az utóbbi időben az etnogenezis vizsgálata felé fordul? A dolog gyökere kettős: egy valóban tudományos szál mellett a szokásosnál jóval erősebben kitapintható egy politikai szál is; s a kettő a téma kezdeteitől elválaszthatatlanul összefonódik. A kora középkor népeinek viszonylatában a modern értelemben vett ethnogenetikai vizsgálatok kezdetét – úgy vélem – bátran köthetjük Reinhard Wenskus 1961-ben megjelent *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes* című könyvéhez. Nem mintha korábban nem érdeklődtek volna az etnogenezis iránt, vagy Wenskus előtt nem találkozhatnánk a nála kifejtett gondolatok egy részével.² Am a *Stammesbildung und Verfassung* a maga egészében, az ott olvasható kerek koncepcióval gyökerelesen megváltoztatta a korábbi nézeteket, s a máig tartó kutatás – s nem utolsó

¹ A kifejezést Gerard Noiriel-től vettem: Noiriel 2001: 49.

² Erre való hivatkozásokat az alábbiakban bőven lesz módunk megismerni.

sorban a vizsgálati módszer! – elindítója lett. A dátum és a személy is szimbolikus. Az 1945 előtti történetírással való szembefordulás ez a könyv, s a háborúban nemcsak végső vereséget szenvedett, de a teljes Zusammenbruch-ot meg- és átélő német történészgeneráció szembefordulása a történelmet a totalitárius állam szolgálatába állító tendenciákkal – legalábbis a politika szintjén. A tudomány szintjén egy új módszer születése, amely nem – pontosabban csak jóval később – jöhetett volna létre a történelmi katasztrófa álélése nélkül. Az a hátrány, amit a német történetírás erős politikai befolyásoltsága jelentett, itt és most előnyre változott: nem véletlen tehát, hogy Wenskus 1961-ben és Németországban jelentette meg könyvét. S az sem véletlen, hogy első követői is a német nyelvterületről kerültek ki, amiből az ún. „bécsi iskola” nőtt ki.

A kérdés kutatása felé forduló másik központtá nem sokkal később az angolszás nyelvterület vált. Olyannyira, hogy mára a kora középkori etnogenezissel kapcsolatos munkák java része angolul jelenik meg, s a „bécsi iskola” neves professzorának, Herwig Wolframnak korszakos könyvét, a „Die Goten”-t is lefordították az 1980-as évek második felében angolra.³ A sok tekintetben módszertanilag egyébként élenjáró angolszás iskola azonban ebben a témában kétségtelen lemaradással indult Wenskus és követői mögött. Ugyanakkor rendelkeztek egy fontos előnnyel is. Nem volt korábbi, jelentős ellenkező irányú kutatási tradíció a hátuk mögött, amellyel a németeknek meg kellett küzdeniük. Az angolszás nyelvterületről indult viszont ki a modern történetírói irányzatok többsége, amelyek keretében jól el lehetett helyezni a koraközépkori ethnogenetikai vizsgálatok wenskusi vonulatát is. Ám az örökös megújódást keresők számára a wenskusi modell is problematikusává vált. Ezt jelzik a vizsgált kötet első tanulmányai is.

Mielőtt azonban rátérnék a konkrét tanulmányok ismertetésére, arról a szempontrendszerrel kell néhány szót szólni, amelyet az ismertetés során követni fogok. A kötet írásait olvasva ugyanis szembetűnő volt, hogy nagyrészt megtalálhatóak benne azon jelenségek, melyeket Gerard Noiriel elemzett nemrég magyarul is megjelent, „A történetírás »válsága«” című könyvében.⁴ Noiriel írása számomra rendkívül tanulságosnak bizonyult, mert a tudományos szereplők mindennapi, emberi szempontjainak érdekes tabutémáját feszegette, annak vizsgálatát vállalta fel. Elemzésének tárgyunk szempontjából legjelentősebb eredményei azon „harc stratégiaiák” rendszerbe foglalása, amelyeket a magukat legitimálni és pozíciókba juttatni vágyó szakemberek használnak fel tudományos karrierjük építése során. Fő szempontjuk általában az, hogy kimutassák: az előttük járó idősebb nemzedékek (tehát potenciális tudományos helyek, melyeknek állás és elismertség szempontjából a birtokosai) nézetei elavultak, megújításra szorulnak, és a javításra ők képesek. Érdeemes tehát odafigyelni: milyen újító szándékokat találunk majd az alábbi írásokban.

³ Ezt a kötet több angolszás szerzője is fontos állomásként emeli ki: lásd az ismertetett kötetben Gillett: xi. Kulikowski 2002: 69. 1. jegyzet.

⁴ Noiriel 2001.

Walter Goffart: *Does the Distant Past Impinge on the Invasion Age Germans?* című írásában Herwig Wolfram néhány művén keresztül mutat rá a wenskusi „Traditionskern”-elmélet legfőbb nehézségeire. Kritikájának lényege: Wenskus és Wolfram nem számolnak azzal, hogy a szóbeliségben élő történeti hagyomány viszonylag gyorsan (néhány generáció alatt) átstrukturálódik, hisz „minden generációnak meg kell tanulnia magának a múltat”. (22.) E folyamatos újratanulás során azonban rengeteg esemény, majd egy idő után teljes korszakok eshetnek ki az emlékezetből. Ennek eredményeképpen folyamatosan új hősök és új események kerülnek a hagyományba, s a régi történetek és szereplők lassan kivesznek onnan. Ez néha magától történik, gyakrabban azonban a társadalom vezetői tudatosan alakítják saját igényeik szerint a múltról alkotott képet, e folyamat az *invention of tradition*. (23.) Goffart a személyes emlékezés útján történő hagyományozódást nagyjából 50 évnnyi időre becsüli (3 generációval számolva). (22.) Szerzőnk azonban nem veszi figyelembe azt a folyamatot, melyet Jan Assmann híres könyvében kulturális emlékezetnek nevezett.⁵ Azon emlékezetformát, melyről Goffart beszél, Assmannal az egyéni emlékezet és a kollektív emlékezet kommunikatív típusa alá sorolva találjuk.⁶ Assmann az ethnológus Jan Vanisnat idézi: az eredetbeszámolóknak a „közelmúltból bőséges az információ, de minél messzebb hátrálunk a múltba, annál inkább megritkul. Régebbi korok hirtelen ugrást mutatnak, vagy hosszas habozás után egy-két névvel szolgálnak. A beszámolóknak menetében szakadékok bukkannak, melyet sodródó hasadéknak (*floating gap*) nevezek. Még régebbi korszakok viszont az információk megújult áradatát ontják – itt az ősi eredet hagyományával van dolgunk. [...] A történeti tudat mindössze két terepen munkál: az ősidő és a közelmúlt terepén.”⁷ Az egyéni- és a kommunikatív emlékezetben Assmann is 40 év körül látja a határt. Amikor tehát Goffart kijelenti, hogy a „távoli múlt” igen kevésbé befolyásolta a korai germánokat (37.), s kimondva-kimondatlanul amellet érvel, hogy a népvándorlás kori germán törzseknek nem volt önálló, saját hagyományuk, s nem emlékeztek saját múltjukból szinte semmire – azaz náluk a kulturális emlékezet formái hiányoznának –, nézetem szerint rossz úton jár.⁸ Hiába van igaza ugyanis abban, hogy az őshaza (*Urheimat, original home*) elképzelése több okból tarthatatlan, vagy hogy a germán népvándorlások kérdése revízióra szorul, s hogy a ránk maradt írott források többségéből nem rekonstruálhatóak az egykori valóságos múltbeli folyamatok, ezek alapján a germán népek tradíció nélküliségét kimondani nem lehet. A bizonyíték hiánya nem tekinthető a hiány bizonyítékának!

⁵ Magyar kiadása: Assmann 1999; 2004. Alább az idézetek a második kiadás oldalszámaira vonatkoznak.

⁶ Ezekről lásd Assmann 2004: 35–56.

⁷ Assmann 2004: 49.

⁸ Arra, hogy a régmúlt információinak bősége nem csak a ma is archaikus viszonyok között élő népek hagyományában mutatható ki, jó példát adnak az őtörök rovásfeliratok. Vö. Dobrovits (2001: 92), ahol a szerző felhívja figyelmünket, hogy e feliratokban, illetve a magyarság honfoglalás előtti történetének egyes eseményeit magyar szóbeli hagyományra is támaszkodva lejegyző *De administrando imperio*ban „A múlt [...] éles rövidülésben tűnik el”.

De tekintsünk kissé szét Goffart korábbi műveiben, hogy közelebb kerülhessünk negatív álláspontjának eredetéhez. Erre azért is szükség van, mert Goffart e kötet kulcsfigurája: a történeti szekció szerzői ugyanis zömmel az ő tanítványai.

Goffart 1988-ban jelentette meg *The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon* című könyvét, melyben a címben is jelzett szerzők „néptörténeteit” vette vizsgálat alá. Már a kötet címe is jelzi a szerző álláspontját: e kora középkori „történeteket” elsősorban irodalmi alkotásokként kell vizsgálni, a szerzők narrációs stratégiáit kell felderíteni az irodalomkritika módszereit is bevonva a vizsgálatba. Goffartira nagy hatással voltak az angolszász modernista iskolák, elsősorban Hayden White tanítása.⁹ Ez az intellektuális háttér az, ami elválasztja európai (s kiindulási pontját tekintve: közép-európai) vitapartnereitől.¹⁰ A narratívaelemzés juttatta el a szerzőt a minimumolvasatig is, amelyet a Jordanesnél fellelhető germán eredetű szavak és motívumok értelmezésére kínál: „El szoktam képzelni Cassiodorust, amint [A gótok] történetét diktálja és megáll megkérdezni szárnysegédjét: »Jut eszembe, Giberich, hogy mondják a ’boszorkányt’ a ti nyelveteken?» »’Haliurruna’, uram.« »Köszönöm, Gieberich. Nem hiszem, hogy tudnád: kettő vagy egy ’n’-nel írják?» »Nem tudom, uram.«¹¹ A félreértések elkerülése végett azonnal megjegyzem: nem a Goffart által elemzett művek narratív struktúráját, illetve az így keletkezett múltértelmezés konstruáltságát akarom kétségbe vonni. Attól azonban, hogy a vizsgált szöveg által bemutatott történet fikatív, az egyes elemek valóságosak is lehetnek. Minél jobban sikerül felderíteni a szöveg keletkezési körülményeit – amiben Goffart kötetének, illetve az ott követett módszernek jelentős szerepe volt és lesz –, annál jobb esélyünk van az elbeszélés kialakításánál felhasznált építőkövek közül kiválogatni azokat, melyeket az egykori szerző a kulturális emlékezet által megőrzött hagyományból emelt be művébe. Ez az, amivel Goffart nem, vagy alig számol.

Ennek a minimumolvasatnak a következménye a recenzált tanulmánykötet, amely nagy terjedelemben foglalkozik historiográfiai kérdésekkel. A történész szerzők fő támadási pontja a wenskusi „Traditionskern”-elmélet lett. Wenskus e fogalom alatt azon hagyományelemeket értette, amelyek az általa vizsgált csoport, a „törzs” összetartozás-tudatát annak ellenére lehetővé teszik, hogy a csoportról

⁹ Erre utal is könyvében: Goffart 1988: 18. White-ról magyarul lásd: Kisantal–Szeberényi 2001: 116–133. White magyarul is megjelent műveiről uott. S bár White magát nem sorolná e „modernisták” közé, írásait és hatását tekintve azt hiszem nem teljesen alaptalan a fenti állítás.

¹⁰ Az őt körülvevő világra maga világít rá egyik példájában: azt bizonygatva, hogy az emlékezetből milyen könnyen kieshetnek világtörténelmi jelentőségű események, felemlíti, hogy egyik egyetemi oktató társától kérdezte meg diákja: „Uram, Ön említett egy második világháborút. Felteszem, akkor lennie kellett egy első világháborúnak is. Mi volt az?” (Az ismertetett kötetben Goffart: 22.) Az olvasó megdöbbenése azonban elsősorban talán nem is a kérdezőnek szól, hanem a kollektív emlékezet fenntartására kiépített – hazánkban is utánozni kezdett – amerikai oktatási rendszernek, s a példa nem az emlékezet határainak megvilágítására szolgál – amire Goffart idézte –, hanem a társadalmi háttérre, ahonnan a szerző érkezett.

¹¹ Goffart 1995: 29.

állandóan leszakadnak kisebb-nagyobb töredékek, s ezzel párhuzamosan más töredékek csatlakoznak hozzá. Így vélte azt lehetségesnek, hogy a törzsnevek, a vallási és kulturális hagyományok egy része hosszú időn keresztül annyira állandó maradhat, hogy tudati szinten azonosságról beszélhessünk. Jogosan bírálja Wolframot Goffart azért, hogy a „Traditionskern” fogalma az évek során feltevésből egyre inkább a kutatás premisszájává vált, s ebből igyekeztek mindent magyarázni. A hagyomány terjedésének szóbelisége szerzőnk szerint alapvetően lehetetlenné teszi azt a kontinuitást, amit Wolfram és követői a forrásokból kiolvasni vélnek. (33–34.) Megint csak azt hiszem, hogy e minimumolvasat és a wolfram maximumolvasat között kellene a megoldást keresni. Semmi bizonyosat nem tudunk ugyanis arról, hogy voltak-e vagy sem olyan csoportok, melyek társadalmi feladatai közé tartozott az emlékezés fenntartása, de ettől mereven elzárkózni csak az emberi gondolkodás bizonyos törvényeinek figyelmen kívül hagyásával lehet.¹² E kérdés nyitva hagyása mellett is fel kell hívni a figyelmet arra, hogy mivel a múlt konstruálása társadalmi funkcióval bír(t), bizonyos fokú társadalmi beágyazottsága kell(ett), hogy legyen, ami a hagyomány fenntartó közegét biztosította.

E Wenskus-kritika kibontása lényegében a következő tanulmány célja: Alexander Callander Murray: *Reinhard Wenskus on 'Ethnogenesis', Ethnicity, and the Origin of the Franks*. Itt tűnik fel egy új fogalom, melyet a kötet szerzői – úgy tűnik – terminus technicusszá kívánnak fejleszteni. Murray a Wenskus–Wolfram-féle értelmezési modellt 'ethnogenézis elméletnek' (*ethnogenesis theory*) nevezi el (41, 10–11. jegyzet). A recenzens nem tagadhatja: kissé nehezen érti a választást. Murray ugyanis ezzel a tudományos nyelvhasználatban egy folyamatra használt – egyébként többek által bírált – szakkifejezést értelmez át,¹³ s az általa vizsgálat alá vont modell megnevezésére használja fel. Ezt már csak azért is meglepetéssel vehetjük tudomásul, mert mint a kötetben többen többször is kiemelték, s maga Murray is hivatkozik rá: Wenskus *Stammesbildung und Verfassung*-jában soha sem használta az etnogenezis terminust, ehelyett a címben is jelzett „Stammesbildung” szót alkalmazta. Felmerül hát az egyszerű kérdés: mi alapján azonosítja Murray a tudományos közmegegyezésben más értelemben állandósult etnogenezis szóval a Wenskus–Wolfram-modellt, holott arra is utal, hogy a korábbi irodalomban olyanok is használták, akinek nincs sok közülük Wenskushoz vagy Wolframhoz? (41, 11. jegyzet.) Ráadásul egy olyan cikkben teszi mindezt, ahol fogalmi szinten is támadást indít, s az európai történetírásban több-kevesebb joggal használt szakkifejezések alkalmazhatóságát kérdőjelezi meg. (44–45.) Eljárása olyan jellegű fogalmi zűrzavart okoz, amely éppenséggel nem a tisztánlátás felé vezet az olvasót.

Az így elnevezett elméletet azután kritika alá veszi. Murray úgy véli: a wenskusi interpretációs modell kanonizálódott, s a „diskurzusban” „mainstream”-

¹² Ilyenekre példát hoz: Assmann 2004: 54–55.

¹³ Goffart a kötetben szereplő tanulmányában még a hagyományos értelmezéshez áll közelebb, bár a korábbi irodalomban kiobbant vitával kapcsolatban ő is a problémákra mutat rá. Vö. az ismertetett kötetben Goffart: 31. és 38. jegyzet.

mé vált az elmúlt évtizedekben. (40, 42.) Sajnos Murray nem mindig tud megmaradni a tárgyyszerű kritika keretei között. Cikkében ugyan jól mutat rá arra a második világháború előtti vonulatra, mely Wenskus gondolkodására még befolyással volt (a korábbi történetírás uralkodó elitnek szentelt kiemelt figyelem, kontinuitáselmélet, amelyekből Wenskus néhol túlságosan az elitre koncentrááló magyarázatai származnak), ám ezek alapján azt feltételezni, hogy Wenskus, majd Wolfram célja a korábbi tradíciók átírása lett volna a germanofil történet-szemlélet politikailag elfogadhatóvá tétele és a korábbi nézetek átmentése céljából – nagy jóindulattal is komoly tudományos tévedésnek tartható. Szintén furcsának hat azért számonkérni Wenskust, mert Murray szerint „Bár a faj nem játszik semmilyen szerepet az etnikai folyamatok wenskusi modelljében, azt is megjegyezhetjük, hogy a modell maga nem zárja ki a faji interpretációt”, (51.) s a Wenskus által használt fogalmak jól alkalmazhatóak a faji alapú történetírásban, „ha valaki olyan célra akarná azokat felhasználni”. (52.) Hangsúlyozom: Murray szerint, mert talán nem véletlen, hogy ilyen jellegű interpretálására tudtommal még senki sem vállalkozott. Az viszont érthetőbbé válik, hogy miért tartják többen még ma is szükségesnek a régiek tudományos alkotásaiban megmutatkozó korszellem (*Zeitgeist*) működésére felhívni a figyelmet, és az is világos: Goffart és Murray értetlenül állnak e probléma előtt.¹⁴

Murray cikke tehát hiába tartalmaz értékes gondolatokat, az általa alkalmazott módszer legalábbis nehezen tűnik elfogadhatónak: a nacionalista múltértelmezés rémképét festve próbálja meg ellenfeleit diszkreditálni; néha a csúsztatásoktól sem riadva vissza, hogy egyenlőségjelet tehesen az eltérő irányzatok közé. Különösen jól látható ez, ha figyelembe vesszük Walter Pohl alább ismertetendő megjegyzéseit is, amiből itt annyit mindenképpen előrebocsátok: Pohl jogosan nehezményezi, hogy a kötet szerzőinek egy része, s elsősorban Murray egy már meghaladott elméletet támadnak, tehát bírálatukban nem veszik figyelembe az elmúlt két évtized német szakirodalmát. (221–222.)

A fentieket látva már szinte semmilyen meglepetést nem okoz Michael Kulikowski írása: *Nation versus Army: A Necessary Contrast?* E cikk sok szempontból hasonló gondolatokat tartalmaz, mint Goffart és Murray fent ismertetett tanulmányai. Fontos azonban kiemelni: Kulikowski úgy indít átfogó támadást a „bécsi iskola” gondolatai ellen, hogy közben minden más elméletet is kritizál; azaz a teljes korábbi kutatást kívánja zárójelbe tenni. Kulikowskinál a tudományos életben alkalmazott kritika majd’ minden eleme megtalálható.

1) A szerzőnél a hat oldalon vázolt kutatástörténeti összefoglalásban négy-szer szerepel a „kontinentális” (azaz az ebben az összefüggésben „nem-angolszász”) „bécsi iskola” nézeteivel kapcsolatban a „kanonizált” jelző (majd még egyszer az esettanulmányban), amivel nyilvánvalóan szembe akarja állítani saját újító szándékú írását (70, 72, 12. jegyzet, 79, 36. jegyzet). Hisz tudjuk, hogy a „kanonizált”

¹⁴ Vö. Goffart 1995: 16. E cikkben egyébként maga Goffart alapozta meg Murray jelen írásának Wenskus-értelmezését. Goffart 1995: 14. Murray gondolkodásához lásd Murray 1998: 3–7.

vélemények általában megmerevítik a kutatást, megkötik az új gondolatokkal előállók kezét – azaz idővel káros hatással vannak a tudomány fejlődésére.

2) Ő is utal arra, hogy a „bécsi iskola” a német kutatás második világháború előtti tradíciójának bizonyos szempontból folytatója (7, 12. jegyzet).¹⁵

3) Kijelenti, hogy a kritizált irányzat a régészet és a történelem eredményeit összegeyztethetőnek tartja, ami „archaikus nézet”, s Gustav Kossinna századfordulós módszeréből ered (73, 14. jegyzet). Azaz a bírált tudósok módszertanilag tarthatatlan álláspontot képviselnek, amelyet a modern régészeti kutatás megcáfolt (utal itt Sebastian Brather és Florin Curta írásaira). Kossinna nevének említése sem tekinthető véletlennek, hisz ha valaki manapság meghallja e nevet, azonnal a náci ideológia lelkes régész kiszolgálóját látja maga előtt megtestesülni. Ha azonban Kulikowski pontosabban olvasta volna Brather és Curta ugyanezen kötetben megjelent és általa is hivatkozott cikkeit, a kérdéskör alaposabb ismerete nélkül is rá kellett volna jönnie, hogy a probléma nem olyan egyszerű, mint ahogy azt ő látja – vagy láttatni szeretné. Hisz nem Kossinna volt az első, aki a kultúrát történetileg értékelhető jelenségnek tartotta (lásd az ismertetett kötetben Brather: 150.), sőt, még csak nem is az első, aki régészeti kultúrát kívánt etnikai egységekkel azonosítani (lásd az ismertetett kötetben Curta: 202, 5. jegyzet). Elfogadva, hogy a német G. Kossinna és a nem sokkal korábban hasonlóval próbálkozó orosz A. A. Spicín között nem volt semmilyen kapcsolat, rá kell döbbernünk, hogy a módszer alkalmazása nem pusztán nacionalista indítatásból született, hanem az adott kor tudományos ismereteinek szintjén állt. Ahogy F. Curta is felhívta rá a figyelmet: Kossinna hibája nem elsődlegesen a régészeti kultúra etnikummal való azonosítása volt, hanem a romantikus szemléletben gyökerező etnikum-értelmezés alapulvétele. (Lásd az ismertetett kötetben Curta: 203.) Mindezzel természetesen nem védeni kívánom a Kulikowski által a „bécsi iskola” legfőbb hivatkozási alapjának megtegy V. Bierbrauer régészeti módszerét,¹⁶ de úgy vélem, hogy a „bécsi iskola” történeti módszereinek, Kossinának és a Bierbrauer által alkalmazott régészeti metódusoknak az összemosása igen felületes és legfőképp félrevezető vállalkozás.

Nézzük hát, mi az az újítás, ami alapján Kulikowski elképzelhetőnek tartja a kora középkori népek etnogenezis kutatásának új alapokra történő helyezését. Egyrészt megkérdőjelezi annak lehetőségét, hogy a későantik források segítségével reális képet kapjunk arról „milyenek is voltak valójában a barbár csoportok”. (74.) Azaz a saját szakterületén bekapcsolódik a történeti megismerés lehetőségeiről zajló évszázados vitába. Abba a vitába, melyet a filozófusoknak sem sikerült a mai napig sem megnyugtatóan lezárni, s mellyel kapcsolatban Noiriel felvetette: „A történeti tudás »válságáról« folytatott viták azt mutatják, hogy a gondolkodás még mindig [...] a történészek között az 1970-es évektől fogva terjedő érvek mentén folyik. [...] Véleményem szerint e viták ismétlődő jellege a legnyilvánvalóbb jellege annak, hogy zsákutcába jutottak azok a történészek, akik

¹⁵ Természetesen ő is Goffart és Murray kedvenc példáját veszi elő: a királyi intézmény szakralitása körüli vitát.

¹⁶ E vita egyébként is nagy heveséssel zajlik napjainkban: Brather 2004; Bierbrauer 2004.

elhitték, hogy a tudományok elvi megalapozottságát hirdető filozófiák képesek megoldani problémáikat.”¹⁷ A Kulikowski által kiválasztott konkrét példa, amelyen keresztül a felmerülő problémákat be kívánja mutatni, klasszikus. A gótok története – különösen az etnogenezis szempontjából – a legtöbbet tárgyalt a kora középkori germánok között – a sokat kritizált Wolfram egyik fő műve is *A gótok története* címet viseli. S – mint az a hivatkozásokból kitűnik – Kulikowski több cikket is írt a témában.

Hibát követne el azonban a recenzens, ha nem beszélne a cikk pozitív tanulságairól. Kulikowski helyesen világít rá: a barbárokról – nem lévén saját írásbeli emléksanyaguk – csak akkor hallunk, ha az antik források szükségesnek tartják őket megemlíteni, s csak azt tudjuk meg róluk, amit azok szükségesnek tartanak lejegyezni. Így fordulhat elő, hogy a kútfőkben „csak a csatamezőn vagy rablás közben találkozunk ezekkel a barbárokkal”. (82) Ez az *interpretatio romana* egyik ránk nézve súlyos következménye. A másik az, hogy az antik forrásokat szinte egyáltalán nem érdekelte az általuk leírt népek etnikai tudata, ami valóban jelentősen limitálja az erről alkotható képünket. Ezek után nem meglepő a szerző végkövetkeztetése: úgy véli, nem vállalkozhatunk annak eldöntésére, hogy az írott forrásokban említett népek teljes társadalmakat alkottak-e, vagy – amint a wenskusi modell alapján gondolják – elsősorban katonai kíséretnek tűnnek fel és vándorolnak forrásainkban.¹⁸ De mi van, ha ezt valaki mégis lehetségesnek tartaná? Előbb számoljon azzal, hogy mivel forrásaink szövegek, s azok a nyelv behatároltsága miatt alkalmatlanok a valóság visszaadására, kísérlete úgy sem sikerülhet (84). A nyelvi határok ilyen jellegű említése szintén új elemnek számít mind a kötetben, mind a középkori népek etnogeneziseinek európai kutatásában, jól ismert vonása viszont az angolszász kritikai gondolkodásnak.¹⁹

Különös helyet foglal el a könyvben Andrew Gillett: *Was Ethnicity Politicized in the Earliest Medieval Kingdoms?* című tanulmánya, hisz az egyetlen olyan írás a gyűjteményben, mely a középkori etnicitás vizsgálatát középkori források elemzésével kívánja megközelíteni. Bár historiográfiai bevezetőjében maga is az ’etnogenezis elméletről’ beszél, kemény kritikában részesítve azt, bírálatában korrekt tud maradni azért, hogy forrásokkal támasztja alá véleményét – 1500 eset vizsgálatából szűrve le eredményeit. Tézise: H. Wolfram és W. Pohl elemzéseiben túlhangsúlyozott a politikum és az etnicitás kora középkori összefonódása. Ezért a galliai és a hispániai visigót, az észak-afrikai vandál, a galliai burgund és frank, az észak-italiai ostrogót és langobard, illetve néhány kisebb jelentőségű barbár állam uralkodói által kibocsátott levelek, törvények, pénzek, az uralkodók által állíttatott

¹⁷ Noiriél 2001: 348.

¹⁸ Érdekes és nem tanulságok nélküli megjegyezni: ezzel Kulikowski azt a lehetőséget sem tartja kizárhatónak, hogy a vándorló emberi csoportok képesek hosszabb időn keresztül megőrizni közösségi tudatukat (ez az előfeltétele, hogy valóban „népekként” vándorolhassanak), s ezzel bizonyos szempontból az 1945 előtti interpretációs modellhez közelebb kerül, mint a kritizált Wenskus, vagy a „neoromantikusnak” elnevezett Peter Heather. (72–73.)

¹⁹ A „világ mint nyelvi konstrukció” gondolatokról és egy lehetséges kivezető útról lásd: Spiegel 2004: 37–69. A tanulmányra Cserpes Tünde hívta fel a figyelmem, segítségét e helyütt is köszönöm.

emlékművek és a számukra készítettett kistárgyak feliratainak szereplő uralkodói titulátúrát elemezte, hogy bizonyítsa: a hivatalos propaganda politikai üzenetei között nem találni jelentős számban olyanokat, amelyek Wolfram és Pohl nézeteit alátámasztanák. A vizsgált 1500 esetből csak alig száz példát talált az uralkodói titulátúrában előforduló etnikus megjelölésre, s – érthető okokból – ezek többsége is a külvilágnak, s nem az adott állam társadalmának hordozott üzenetet. A saját társadalom számára készült tárgyak és iratok általában csak a 'rex', 'dominus' vagy 'dominus noster' megnevezést tartalmazták (105). Arra is rámutatott, hogy a titulátúrában azokban a királyságokban fog idővel előtérbe kerülni az etnikum nevének feltüntetése, ahol az uralkodó ezen a módon is erősíteni kívánta darabokra esett országának egységét (121). A Gillett által kimutatott jelenség persze többféleképpen magyarázható. A szerző végkövetkeztetése szerint le kell számolni azzal az elképzeléssel, miszerint a „Traditionskern” által hordozott etnikus tartalom szerepet játszott volna a barbár elitek fenntartásában, hisz azt elsősorban a katonai potenciál őrizhette meg (121). Gillett ezen álláspontja jól védhető, azonban – azt hiszem – itt is a középút bizonyul majd járhatónak annak elismerésével, hogy a kora középkori uralkodók sem riadtak vissza az ideológiai elemek (s ezek között az etnicitás bizonyos mértékű) alkalmazásától hatalmuk erősítése érdekében.

Az első szekció Derek Fewster írásával fejeződik be: *Visions of National Greatness: Medieval Images, Ethnicity, and Nationalism in Finland, 1905–1945*. Tagadhatatlan, hogy e cikk némileg kilóg a sorból, hisz a történeti szekció egyetlen írása, mely nem Wenskus vagy Wolfram nézetei körül forog. Fewster jó érzékkel mutatott rá a finn középkortörténet-kutatás társadalmi beágyazottságára, bemutatva azon politikai, társadalmi és eszmei folyamatokat, amelyek az orosz uralom alatt álló, majd a frissen függetlenné váló Finnország történetírására (is) rányomták bélyegüket. Abban a korban (a 20. század első felében), mikor a legtöbb állam történeti érveket is felvonultatott státusának fenntartását, vagy éppen egy előnyösebb státus elérésének jogosságát/szükségességét igazolandó, nem meglepő, hogy az orosz elnyomás alól újonnan felszabadult Finnország is a történelemben látta, illetve azon keresztül próbálta láttatni önálló állami létének elvitathatatlanságát. Szintén nem meglepő, hogy az ország jelentős svéd kisebbségében a „finn dicsőség” és a svédekkel szembeni fellépés hatására megjelent a viking kori germán világ iránti érdeklődés. (126–128.) Az viszont már érdekesebb, hogy a keresztény Finnország egyik nemzeti hőse az a Lalli lett, akinek a legnevezetesebb tette az ország első keresztény püspökének legyilkolása volt. (139.) A saját tapasztalataikat és elvárásaikat a középkorra kivetítő finn történészek „militarizálták” elődeiket, amihez a viking kori sírok gyakori fegyvermellékleteit is idézni tudták. Ám a régészet nem csak ezzel járult hozzá a finn identitás „kialakításához” és erősítéséhez. Az ásatásokon előkerült középkori tárgyak segítségével „megalkották” a középkori finn népviseletet, s kísérletet tettek eme tudományos konstrukció integrálására a század első felének finn viseletébe.²⁰ Ami viszont szinte meg sem jelent

²⁰ Ekkoriban még egyébként sem látták tisztán, hogy a népviseletek általában csak a modern korban jöttek létre. Vö. a recenzált kötetben Fehr: 188; Pohl 1998: 40.

a finn történetírásban, az a forrásokkal alátámasztható kép, mely szerint Finnország területe a korban a Svéd Királyság egyik katolikus püspöksége volt. Fewster arra is rámutat, miszerint ez az interpretáció a mai napig szinte ismeretlen Finnországban, így véleménye szerint „valószínűleg a teljes Kr. u. 1300 előtti középkori [finn] történelmet alaposan át kell vizsgálni és újra kell írni”. (142.) Ha a helyzet nem is ennyire problematikus, a finn példa egy szempontból nagyon érdekesnek tartható. Rámutat ugyanis arra, hogy a megkonstruált dicső múlt nem feltétlen jelenti egyben az adott ország agresszív kisebbség- vagy külpolitikáját, s nem minden esetben jár együtt a nemzet lelki torzulásával.²¹

Bár Ch. R. Bowlus és W. Pohl írásai a harmadik szekcióban foglalnak helyet, ahol az első két szekcióban elhangzottakkal kapcsolatos hozzászólások, illetve válaszok szerepelnének, Bowlus és Pohl történészként szinte csak a történeti kérdésekkel kapcsolatban foglaltak állást. Bowlus írása egyébként is csak kisebb részben reflektál a jelen kötetben foglaltakra; leginkább ugyanis reprodukálja azon 1995-ben általa írt *Review Article*-t, amelyet a kötet történész szerzői előszere-ttel a „Traditionskern”-elmélet egyik első kritikájaként aposztrofálnak (lásd az ismertetett kötetben Gillett: xi. és Kulikowski: 72, 12. jegyzet), e reprodukciót egyébként Bowlus maga is elismeri (241, 1. jegyzet). Ráadásul olyannyira változtatás nélkül veszi át előző cikke szövegét, hogy például meghagyja a néhány oldallal odébb még hevesen kritizált, illetve a Wenskus-Wolfram-modell számára kisajátított etnogenezis kifejezést.²² Ugyanakkor csak egy-két mondatos megjegyzéseként jelennek meg nála azon értékelő gondolatok, amelyek okán a jelen kötet utolsó szekciójába való elhelyezését jogosnak vélhetnénk. Így a recenzens él a gyanúperrel: habár Bowlust valóban reagáló félnek hívták meg, e szerkesztési eljárás azt is szolgálja, hogy a Walter Pohl által adott választ némileg ellensúlyozza, a harmadik szekcióban is megjelenjen a kötet történeti részeiben végig domináns „kritikus” irányzat, s az elérni szándékozott „valódi vitából” (Gillett: 13.) is ezen irányzat képviselői kerüljenek ki győztesen.²³

Ezen kissé hosszúra nyúlt – de véleményem szerint mégis fontos – magyarázat után lássuk Bowlus tanulmányát: *Ethnogenesis: The Tyranny of a Concept*. A fent látott írásokból jól ismert „harc stratégiaiák” (pl. a második világháború előtti nacionalista szemléletű germanische Altertumskunde-val való kapcsolatokra történő utalás) mellett egy újabb is megjelenik Bowlusnál. Felhívja a figyelmet, hogy Wolfram a jó hírű Institut für Österreichische Geschichtsforschung igazgatójaként számos konferenciát szervezett a témakörben, illetve tanítványai pályára állításával és támogatásával nagyban hozzájárult az általa képviselt modell

²¹ Közismert a finnek igen liberális nemzetiségpolitikája, illetve a finn gazdaság és társadalom ereje.

²² Bowlus (242, 4. jegyzetben) azt is felrója, hogy az etnogenezis szót némely szerzők olyan esetekben is használják, amikor ezen terminus említése nélkül is ugyanolyan jól el lehetne magyarázni állításaikat.

²³ Azt hiszem, nem kell különösebben hangsúlyozni, milyen előnyökkel jár, ha a kötet záró tanulmányában egy a törzs-szerzőgárdától független, külső személyként definiált tudós erősíti meg véleményüket.

egyeduralkodóvá válásához. Azaz, tudományos pozícióját felhasználva – s bár Bowlus ezt *expressis verbis* nem mondja ki, de érzékelteti: talán kihasználva²⁴ – propagálta saját nézeteit. (244.) (Csak mellékesen jegyzem meg: ezen – Wolfram által támogatott – konferenciák anyagának kritikája képezi Bowlus már említett *Review article*-jének, illetve a jelen kötetbeli tanulmányának témáját.) Érdeemes kiemelni, hogy amit a burgund és a bajor modellekről, illetve azoknak a klaszszikus wenskusi modellbe való be nem illeszthetőségéről állít, igaz. Más kérdés persze, hogy ezen kritikáját zömében azokra a – bowlusi olvasatban – Wolfram által hatalmi pozícióból saját modelljének támogatására szervezett konferenciák anyagában ismertetett kutatási eredményeikre alapozva fogalmazza meg, amely konferenciákat fentebb hevesen kritizált.²⁵ De a cikk illetően bakugrásain kissé elkalandozó kritikusként nem szabad elsikkadnia a lényegi mondanivaló felett: a szerző kétségbe vonja, hogy a Wenskus–Wolfram-féle modellnek van-e bármilyen relevanciája a későantik és kora középkori népek vonatkozásában. Úgy véli, e modell módszertani szempontból nem megfelelő azon tudósoknak, akik az egykori szerzők vizsgálatával tudásunk és a megismerhetőség határait kíváncsiak, hisz Wenskusék az egykori valóság túlzott leegyszerűsítése árán akartak nagy törvényszerűségeket megállapítani, s általános érvényű kategóriákat alkotni. Modelljük azonban „valószínűleg többet mond el a modern tudományról, mint az egykori társadalmakról.”²⁶ Ezek a gondolatok a kötet első tanulmányainak olvasása után már senkit sem lepnek meg igazán.

Pohl válaszában (*Ethnicity, Theory, and Tradition: A Response*) jóval reálisabban áll hozzá forrásainkhoz – a történész szerzők között egyedül. Nem tagadhatom: bár nem értek egyet mindenben Pohlal, a válaszában kifejtettek nagy részét el tudom fogadni. Írása elején – mint fentebb jeleztem – rámutat a kritikusok egyik nagy hibájára: szinte kivétel nélkül „lejárt szavatosságú” elméletekre hegyezik ki kritikájukat, s az ellenfél diszkreditálása érdekében komoly csúsztatásokról sem riadnak vissza. Pohl lényegében síkra száll a „Traditionskern”-elmélet módosított formában való fenntarthatóságáért – s nem megokolatlanul teszi mindezt. Megint csak a gót példát idézve: ugyanazon a néven ismerünk hajóikkal kalózkodó, steppei és békés földműves csoportokat a harmadik, római *foederati* egységeket a negyedik, gazdag földbirtokosokat a hatodik századból. Nyilvánvaló, hogy e csoportok egy részét a rómaiak által rájuk alkalmazott „gót” megjelölés köti össze, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy sok esetben a gót megjelölés öndefinícióként is funkcionált (226–227).²⁷ Itt arról az eltérő perspektíváról van szó, melyre korábban Ian Wood hívta fel a figyelmet a burgund etnogenezisről írt kitűnő cikkében.²⁸

²⁴ Úgy érzem, részben erre vonatkozik a *The Tyranny of a Concept* cím is.

²⁵ Elsősorban Ian Wood ott megjelent írására támaszkodik. Vö. Wood 1990: 53–69.

²⁶ 256. – Az, hogy ez majd minden történeti írásra igaz, nem foglalkoztatja Bowlust.

²⁷ A gót megnevezés e sokféleségére már korábban is felhívta a figyelmet: Pohl 1994: 16.

²⁸ Wood 1990: 63–64.

Pohl tisztában van vele, hogy a kora középkori szerzők által leírt eredet- és néptörténetek erősen ideologikusak, így nem vehetők szó szerint, Goffart azon nézetével viszont, miszerint a vizsgált szövegek kizárólag irodalmi alkotások lennének, nem tud egyetérteni. Ennek értelmében Pohl pozitív bizonyítékként említi fel a skandináv eredettörténeteket, az egyértelműen nem-római neveket, amelyeket a középkori szerző felhasznált műve megalkotásánál. (227–229.) Szerzőnk a régészet eredményeivel szemben is kevésbé kritikus, mint a kötet többi szerzője. (236.) Ez egyrészt előképzettsége hiányából fakad – másrészt egy olyan pontra mutat rá, mely mellett nem érdemes megjegyzés nélkül elmenni. Felhívja ugyanis a figyelmet arra, hogy az Észak-Itáliába bevándorolt langobard elit régészeti anyaga – az írott forrásokkal összhangban – új jelenségként tűnik fel az adott területen a 6. század utolsó harmadában. Nem számol viszont azzal, hogy a bevándorló népesség eredetét tekintve/etnikailag meglehetősen heterogén.²⁹ E példa rávilágít arra, hogy a régészet milyen szinten képes az etnikus vonások érzékeltetésére, s milyen szinten nem.

A fentiekkel végére értünk a történeti kérdések taglalásának. A következőkben tárgyalandó három írás a régészet oldaláról közelít a kora középkori népek etnikus identitásának problematikájához.

Sebastian Brather, az első írás (*Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alemanni*) szerzője a témáról két éve megjelent terjedelmes összefoglalásával³⁰ a német régészet egyik legvitatottabb személyiségévé lépett elő. A vizsgált kötetben olvasható gondolataival lényegében saját könyvének első felét összegezte tömören – az alemannok példáján keresztül tekintve át a felmerülő kérdéseket. Brather bemutatta a régészeti anyag etnikus interpretációja során követendő lépések sorát: (1) a régészeti kultúra és a „nép” közötti kapcsolat kimutatása, (2) a kulturális és etnikai folyamatosság igazolása, (3) az etnogenezis folyamatának bemutatása, (4) vándorlások kimutatása, (5) a kisebbségek és az idegenek kiválasztása. (151.)

A nehézséget e pontokat követve mutatta be. Az első buktató az, hogy a „nép” meghatározása csak írott források segítségével történhet, egyedül magából a régészeti leletanyagból nem. Mindez természetes is, hisz már magának a régészeti kultúrának a meghatározása kódolja a kudarcot: az ugyanis egy mesterséges konstrukció, amely egyéni nézőpontokon és közmegegyezésen alapul. Ha tehát egy nagyobb embercsoport – kelták, germánok, szlávok – régészeti hagyatékát szeretnénk azonosítani, két, a valóságban egykor nem létezett konstrukciót vetünk össze. Kisebb csoportot választva pedig általában nem régészeti kultúrát veszünk alapul, hanem annak egy alcsoportját. De melyek azok a jegyei ezen alcsoportnak, amelyek valóban etnikus tartalmat hordoznak? Ezek

²⁹ A langobard uralom alatt álló Itáliában a langobardok mellett forrásaink szerint éppúgy voltak gepidák, mint romanizált elemek, gótok, szászok, bolgárok és alemannok. E népek egy része ráadásul Pannóniából vonult a langobardokkal együtt az új hazába. (Pohl 1991: 41.)

³⁰ Brather 2004.

definiálása körül folyik a vita. Brather amellettt érvel, hogy az egykori csoport által kialakított szemiotikai háttér ismerete nélkül a jegyek meghatározására nem vagyunk képesek. Sem a fegyverek, sem a viseleti elemek, sem a kerámia nem tartható etnikumjelző tárgynak jelen ismereteink szerint. Ám ha sikerülne is egy konkrét leletcsoportot egy „nép” hagyatékeként meghatározni, ennek segítségével időben visszafelé nem követhetnénk „népünket”, hisz egy adott régészeti emlékcsoport mindig több gyökérből táplálkozva épül fel, azaz több kultúrából/alcsoportból származó elemeket egyesít anélkül, hogy a kölcsönző kultúra/alcsoport elemei a kölcsönzött elemektől kellő alappal elválaszthatóak lennének. De még a nyilvánvalóan kölcsönzött („idegen”) elemek átszármazási módja sem állapítható meg egyértelműen: sok esetben lehetetlen ugyanis az áttelepülő személy magával hozott tárgyai, a kereskedelmi tárgy, az ajándék, a zsákmány és a helyi utángyártás/másolás lehetőségeit a konkrét esetben egyértelműen elválasztani egymástól. Így azt kimutatni, hogy egy távolabbi területre jellemző tárgytípus migráció révén (idegen személy vagy közösség) került a vizsgált területre, vagy bármely más módon – sokszor szinte lehetetlen. Ha pedig a divatjelenségeket az etnikus jegyeiktől elkülöníteni nem sikerül, a kísérlet egyedül a kutató személyes preferenciáitól függ. Brather végkövetkeztetése szerint soha nem is leszünk képesek a probléma feloldására. A szerző így – teljesen elvetve az etnikai értelmezési modellt – saját pozitív modelljét a régészeti anyag társadalmi vizsgálatára alapozza, azt feltételezve, hogy az anyagi kultúra elsősorban a társadalmon belüli differenciálódás eredményeként alakul ki általunk ismert formájában. Álláspontjával kapcsolatban a recenzens ezt tartja a legproblematisabbnak. A feltevés bizonyos elemeivel ugyan egyetértek, de azt nehezen tudom megérteni, hogy mi alapján jelenthetjük ki: a tárgyi kultúrából ránk maradt töredékek az egykori identitás etnikus szintjéből semmit sem reprezentálnak, míg ugyanazon személyek identitásának társadalmi szintjét kitűnően jelzik. A probléma inkább abból adódik, hogy azon szintek, melyeket ma megpróbálunk mesterségesen kategóriákba sorolni, egykoron egy egyéneken, illetve egy társadalmon belül gondolati egységet képeztek, szoros kölcsönhatásban állva egymással. Azaz hasonló helyzettel állunk szemben, mint a nyelvi egység és a régészeti egység azonosításánál: a társadalmi kategóriák ugyanúgy mesterségesen létrehozott tudományos rendszerek, mint a régészeti kultúra vagy csoport, s így egymásra vetítésük nem reprezentálhatja az egykori valóságot. (S itt a régészeti anyag reprezentativitásának kérdését nem is érintettük!) Másrészt nem mellékes körülmény az sem, hogy a társadalmi helyzetek ugyanúgy a szemiotikai háttér ismeretében fejthetőek meg a régészeti anyagból, mint az etnikus viszonyok.

A fiatal német kutatónemzedéket Hubert Fehr képviselte a konferencián, s *Volkstum as Paradigm: Germanic People and Gallo-Romans in Early Medieval Archaeology since the 1930's* címet viselő írása e generáció érdeklődését mutatja. Ők az elsők, akik már szinte semmilyen szállal nem kötődnek a második világháború előtt munkálkodó kutató nemzedékhez (sem tanítványi, sem az idősebb kolléga iránti kötelező tisztelet, sem baráti szálak nem befolyásolják ítéleteiket).

Amint Fehr tanulmánya mutatja, ez igen jelentős szabadságot ad nekik: meg merik kérdőjelezni azon dogmákat, melyeket a hosszú időt élt tekintélyes professzorok életében nem lehetett, vagy egykori tanítványaik nem tartottak illőnek megkérdőjelezni. Fehr – akinek tanulmánya ugyanabból a kutatási projektből nőtt ki mint Bratheré – félre nem érthetően a kora középkorral foglalkozó német régészet egyik nagymesterének, Joachim Werner életművének második világháború előtti gyökereit – s nem kevésbé ennek máig ható következményeit – igyekezett felderíteni. Szerzőnk álláspontja némileg szelídebb, mint Bratheré, aki minden etnikai azonosítási kísérlet mögött nacionalista tradíciót vél látni (175), hisz Fehr szerint helytelen minden ilyen jellegű kísérletet a nacionalizmus számlájára írni (179). Érdemes ezt a figyelmeztetést napjainkban különösen szem előtt tartani, hisz általában a konkrét eset háttérének tanulmányozása nélkül szokás egy-egy kutatóra vagy kutatási irányra a nacionalista jelzőt ráaggatni – a politikai korrektség nevében diszkreditálva az ellentétes tudományos álláspontokat. Fehr példája azonban nem ilyen. A szerző meggyőzően mutatott rá az első világháborúban legyőzött és a versailles-i békében megalázott Németország politikai erőfeszítéseinek tudományos lenyomataira: a határokon kívül rekedt németiség (Grenz- und Auslandsdeutschtum) idealizálásának tendenciáira, a magyarul csak hiányosan visszaadható „népiségi” (Volkstum) kutatások előtérbe kerülésére. Mivel ekkoriban a népet organikus egységnek tekintették, mely kulturálisan, társadalmilag és biológiailag is egységes és változatlan (182), történetük felderítését is kivihetőnek tartották. E premisszákból kiindulva érvelt Franz Steinbach mellett, hogy egész Észak-Gallia germánná vált az 5. században. A Steinbach által megfogalmazott elméletet Franz Petri igyekezett a toponímia és a régészeti anyag egybevetésével alátámasztani. Ám az elmélet valódi régészeti megalapozását Hans Zeiss végezte el, aki ugyan tisztán látta, hogy a különböző germán törzsek tárgyi emlékanyagait nem lehet szétválasztani, ám a germán és a romanizált elemek régészeti alapú elkülönítését lehetségesnek tartotta, s ennek fő alapját a viseletben (Tracht) látta. (185–187)³¹ Zeiss, aki a második világ háború előtt a hispániai visigót anyag vizsgálata közben alakította ki elméletét (és módszerét), a háború alatt abban a német projektben vett részt, melynek célja az észak-galliai germán jelenlét bronzkortól tartó folyamatosságának bizonyítása volt. (191) Franciaországi tevékenysége alatt a Steinbach–Petri irányzat képezte kiindulási alapját, s itt is a romanizál és germán elem elválasztása volt fő célja. Amíg a visigót leletek között elsősorban a női fibulákat tartotta etnikumjelző tárgytipusnak, addig a frankok esetében főképp a fegyveres temetkezési rítust vélte germán (frank)-specifikumnak. (191–192) Zeiss elmélete döntő hatást gyakorolt: hiába esett ki alóla Petri helynévelemzése, a „Tracht” és a fegyveres temetkezési rítus etnikumjelölő szerepének továbbvitelét az a Joachim Werner vállalta, aki a háború alatt szintén Franciaországban dolgozott – a hadseregnek. Werner ilyen irányú szerepének, a háború utáni német kora középkori régészet meghatározó személyisége

³¹ Zeiss 1930: 11–24.

lévén, felderítésére elsőként tudtommal H. Fehr vállalkozott. Tanulmánya olyan kérdések feszegetését kísérelte meg, melyek a német (s a német mintákat követő) régészet számára jelentős kihívást, de a korábbi hibás kutatási tradíciókkal való nehéz szembenézést is jelentik. A fiatal kutató ezzel magának valószínűleg kellemetlen ellenségeket szerzett, számunkra viszont kitűnő példát szolgáltatott arra, hogyan is kell(ene) régészetünk elméleti alapjainak helyzetételéhez hozzákezdenünk.

Hasonló téma vizsgálatát vállalta Florin Curta is (*From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology*), de jóval nagyobb ellenállásra kell a szerzőnek számítania, hisz egy teljes régészeti korszak máig (több szempontból) töretlenül folytatódó, nacionalista alapon álló kutatási irányát kísérelte meg objektíven értékelni. A 19. századi romantikus nyelvészeti kutatások régészeti lecsapódásának a nacionalista indíttatású múltértelmezéssel való szoros összefonódása a szláv régészet táptalaja, mely e diszciplína megteremtőjétől, Lubor Niederlétől napjainkig tart. Ám nemcsak a kezdetek köthetőek a cseh régészekhez: a prágai Niederle után Emanuel Šimek és Ivan Borkovský tette a legtöbbet a szláv etnogenezis régészetileg biztosan megfogható kezdeteire helyezett „prágai típusú” kerámia „felismeréséért”. (206–207) A szovjet kutatás kezdetben más utakon indult. Az első évtizedekre jellemző marrista³² alapállás lényegében a második világháború előestéjén szenvedte el az első csapást, mikor 1937-ben Sztálin felszólította a szovjet történészeket a Szovjetunió történetének az egyes népek történeteinek keresztüli megírására. (207) A szlávok történetének minél távolabbi múltba helyezéséért a Szovjetunió európai részeiről a korban ismert régészeti kultúrák többségét a paleolitikumtól vagy a neolitikumtól összslávként interpretálták – mindenki a maga elképzelése szerint. Ez a folyamat a második világháborús szovjet területszerzésekkel kibővült: immáron az újonnan szovjet érdekszférába került államok régészeti kultúrái is szlávokká váltak – vagy, mint Magyarországon, elkezdtek a szlávok nyomait keresni. A szovjet régészetre máig ható új tanítást a háború után Julian Bromley alakította ki. Nézete szerint az etnikum az etnogenezis során való kialakulás után igen hosszú idő elteltével is változatlan, állandó marad; az etnogenezisére pedig politikai és társadalmi vákuumban került sor. Ennek következtében a szovjet régészeknek e folyamatot végképp valahova az írásos korszakok előtti időbe kellett helyezniük.

Curta e cikkel – Pohl szavaival – a szláv régészet „egyfajta meta-történetét” (223) tárja fel, amivel jóval tovább lépett, mint az eddigi hasonló kísérletek.³³ A recenzens megvallja: a kötet legérdekesebb és legfontosabb írásának tartja e cikket, mely megdöbbenő erővel figyelmezteti olvasóját a hivatalosan magát internacionalistának hirdető szovjet világ valódi természetére. S egyben össze-

³² N. I. Marr-ról és nézeteiről legújabb magyar összefoglalás (Havas 2002), mely kellő elővigyázattal olvasandó. Narr működéséről és hatásáról lásd jelen számban Mordovin Maxim írását (118–162).

³³ Shnirelman 1996: 218–242; Shnirelman 1998: 120–138; Klejn 1997. Klejn könyve nélkül – melynek célja is más, mint Curta cikkének – azonban Curta tanulmánya sem érthető igazán.

hasonlításra csábít. A recenzált kötet tanulmányainak többsége a német kora középkori régészetet és történettudományt vizsgálja, s igyekszik a továbbélő nacionalista (s az ezzel az amerikai szerzők által egyenlőnek tekintett nemzeti-szocialista) elemeket felfedezni. A háború után hivatalosan is elítélt német nacionalizmus múltértelmezésének rémét látni vélő eme mai üldözők viszont tudomást sem látszanak venni a szovjet kommunista diktatúra hasonló tendenciáiról. Ez a negligencia tudati természetű, s nem hajlandó figyelembe venni, hogy a múltból soha semmit sem szabad végképp eltörölni.

S ezzel a recenzens már állást is foglalt. Nem tagadhatom ugyanis, hogy a Goffart-iskola mindent-tagadásával éppen úgy nem tudok egyetérteni, mint az 1930–1940-es évek német kora középkor történetírása és a „bécsi iskola” tagjai között kitett egyenlőségjellel. Az a szisztematikus támadás, amit a vizsgált kötet történészei indítottak Wenskus, Wolfram, Pohl és követőik nézetei ellen, nem kizárólag tudományos világnézeti ellentétekből adódnak. Kitapintható itt az állandó újítás igénye éppúgy, mint egy mindenben nacionalizmust sejtő politikai gondolkodás lenyomata. S ott, ahol a tudományon kívüli mozgatórugók kérdése megkerülhetetlen, a tudomány sáncain belül maradni kívánó tudós nehéz helyzetbe kerül. Magam hajlok arra, hogy a politikai korrektség eme túlburjánzott formáit korunk *Zeitgeist*-ének tekintsem, s ne feltételezzem a tengerentúli szerzők rosszindulatát. Az újítani vágyás érdekében bevetett „harc stratégiaakra” pedig fentebb próbáltam rámutatni. Az, hogy ezen újat felfedezés – mint az ismertető elején utaltam rá – egy hatalmi harc része, nyilvánvaló. Ez a harc azonban nem a szokásos tétért, a megélhetést biztosító állásokért folyik. A tét: az amerikai történetírás betörése a kora középkori népek etnogenezisének vizsgálatába. Az a lemaradás, amit a nyelvi tényező jelentett (elég itt a németül jól tudó kutatók állandó utalásain elgondolkozni, amelyeket Wolfram könyvének angol fordítása kapcsán tesznek) mostanság látszik behozhatónak. Hisz bár „[a] második világháború vége óta a kapcsolatok [...] globalizálódását követve, nagymértékben felgyorsult a tudományos kutatás nemzetközivé válása”,³⁴ s például „[a] Franciaországra szakosodó amerikai történészek száma olyan mértékben megnőtt, hogy mára már a témakörök jó részében meghaladja a saját országukkal foglalkozó francia történészek számát”,³⁵ ez a tendencia mindeddig kevésbé érvényesült a kora középkorra. Az a néhány angolszász kutató, aki eddig e témához hozzászólt, általában az európai kutatási tradíciókhoz csatlakozott. Így a recenzált kötet sajátos preferenciákkal rendelkező tengerentúli szerzői számára célszerűnek látszik paradigmaváltást javasolni ahhoz, hogy ne csak újabb kiegészítők legyenek a már ma is elég színes palettán. Nem állíthatom természetesen, hogy ez egy minden részletében átgondolt stratégia része lenne – sokkal inkább a szerzők sajátos gondolkodási struktúráinak keretében tartom értelmezhetőnek a jelenséget. S hogy mindez miért fontos a magyar koraközépkor-tudomány szempontjából?

³⁴ Noiriel 2001: 48.

³⁵ Noiriel 2001: 49.

Úgy vélem – s erre az első konkrét jelzések most érkeznek³⁶ –, a közeljövőben végre nekünk is számot kell vetnünk az Európában már évtizedek óta folyó kora középkori etnogeneziskutatások tanulságaival. E folyamat során nem szabad szem elől tévesztenünk a tudomány mögött húzódó, tudományon kívüli motívumokat sem, s különösen oda kell figyelnünk a vizsgált kötethez hasonló írássokra, hisz „a globalizáció folyamata nyelvi okokból az USA-ban megfogalmazódó vélemények elterjedésének kedvez, ahol egyébként is a legerőteljesebb és legdinamikusabb a történeti kutatás.”³⁷ S e távoli világ hozzánk elérő állásfoglalásai a rendkívül hasznosnak bizonyuló meglátások és módszertani kísérletek mellett bizony gyakran ugyanolyan sematikusak, hibásak és félrevezetőek lehetnek, mint bármely más kísérlet.

Bollók Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 2004: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. (Ford. Hidas Zoltán). 2. kiad. Budapest
- Bálint Csanád 2006: Az ethnosz a koraközépkorban. (A kutatás lehetőségei és problémái) *Századok* 140. 277–347.
- Bierbrauer, Volker 2004: Volber zur ethnischen Interpretationen in de frühgeschichtlichen Archäologie. In: Pohl, Walter (szerk.): *Die Suche nach den Ursprüngen*. Wien, 45–84.
- Bowlus, Charles R. 1995: Ethnogenesis Models and the Age of Migrations: A Critique. *Austrian History Yearbook* 26. 147–164.
- Brather, Sebastian 2004: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42.) Berlin–New York
- Dobrovits Mihály 2001: Az avar kérdés és az avar népnév az orhoni feliratokon. In: Márton Alfréd (szerk.): *A Kárpát-medence és a steppe*. Budapest, 86–105.
- Goffart, Walter 1988: *The Narrators of the Barbarian History (AD 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon*. Princeton
- Goffart, Walter 1995: Two Notes on Germanic Antiquity Today. *Traditio* 50. 9–30.
- Havas Ferenc: 2002: *A marrizmus-szindróma. A sztalinizmus és a nyelvtudomány*. Budapest
- Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor 2001: Hayden White „hasznáról és káráról”. *Aetas* 116–133.
- Klejn, Lev S. 1997: *Das Phänomen der sowjetischen Archäologie. Geschichte, Schulen, Protagonisten*. (Übersetzung: Schorkowitz, Dietmar). (Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 6.) Frankfurt a. M

³⁶ Bálint 2006: 277–347.

³⁷ Noiriel 2001: 223. Véleménye az egész fejlett tengerentúli világra igaz, nemcsak az USA-ra.

- Murray, Alexander Callander 1998: Introduction: Walter André Goffart. In: Murray, Alexander Callander (szerk.): *After Rom's Fall. Narrators and Sources of Early Medieval History. Essays presented to Walter Goffart*. Toronto, 3–7.
- Noiriel, Gerard 2001: *A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről, tudományá válásától napjainkig*. Budapest
- Pohl, Walter 1991: Conceptions of ethnicity in Early Medieval studies. *Archaeologia Polona* 29. 39–49.
- Pohl, Walter 1994: Tradition, Ethnogenese und literarische Gestaltung: eine Zwischenbilanz. In: Brunner, Karl – Merta, Brigitte (szerk.): *Ethnogenese und Überlieferung*. Wien–München, 9–26.
- Pohl, Walter 1998: Telling the difference. Signs of ethnic identity. In: Pohl, Walter – Reimitz, Helmut (szerk.): *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. (The Transformation of the Roman World II.) Leiden–Boston–Köln, 17–69.
- Shnirelman, Victor A. 1996: The faces of national archaeology in Russia. In: Díaz-Andreu, Margarita – Champion, Timothy (szerk.): *Nationalism and archaeology in Europe*. London, 218–242.
- Shnirelman, Victor A. 1998: From Internationalism to Nationalism: Forgotten Pages of Soviet Archaeology in the 1930s and 1940s. In: Kohl, Philip L. – Fawcett, Clare (szerk.): *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge, 120–138.
- Spiegel, G. M. 2004: Történelem, historicizmus és a társadalmi logikája a középkorban. *Korall* 15–16. 37–69.
- Wood, Ian 1990: Ethnicity and the Ethnogenesis of the Burgundians. In: Wolfram, Herwig – Pohl, Walter (szerk.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern I*. Wien, 53–69.
- Zeiss, Hans 1930: Zur ethnischen Deutung frühmittelalterlicher Funde. *Germania* 14. 11–24.